

Pərvanə Abbasova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı,
pervane485@mail.ru

Yarımçıq cümlələrin kommunikativ tipləri

Açar sözlər: yarımçıq cümlə, təktərkibli, kommunikativ tip, nəqli cümlə, sual cümləsi, nida cümləsi, əmr cümləsi.

Keywords: incomplete sentence, one-member, communicative type, the declarative sentence, the interrogative sentence, the exclamatory sentence, the imperative sentence.

Ключевые слова: неполное предложение, одночленные, коммуникативный тип, повествовательное предложение, вопросительное предложение, восклицательное предложение, повелительное предложение.

Danışıq dilində geniş istifadə edilən, kommunikativ situasiyaların çox böyük spektri üçün səciyyəvi olan yarımçıq cümlələr elə sintaktik konstruksiyalardır ki, heç zaman mövqeyi dəyişmir, müəyyən üzvlər o tərkibdən buraxılırsa da, fikri, mənanı qoruyub saxlayır. Kontekstdən təcrid edilsə də, belə cümlələrdə aydınlıq görünür, konkret nitq aktını təmin edir.

İnsanın normal nitqinin kommunikativ istiqamətdə məqsədi aşağıdakı kimidir: 1) məlumatvermə, 2) soruşub-öyrənmə; c) təkid-tələb.

Yarımçıq cümlələr vasitəsilə də məlumat verilir, soruşulub öyrənilir, təkid-tələb olunur. Məsələn:

Məlumat ötürülür:– *Məni deməyiblər. – Xeyr, deyiblər, çünki siz də adama bənzəyirsiniz* (Mir Cəlal).

They haven't called me. – No, they have, because you also look like a human.

Soruşulub-öyrənilir: *How were the races? –Fine* (E.Hemingway); *Where is the gacoline park now? –At the same place* (E.Hemingway).

Təkid-tələb olunur: – *Anama seçki bülleteni verəcəklər ya yox? – Verəcəklər!* (Mir Cəlal).

It is necessary to speak about teacher. – Listen, that's awfully important!

Yarımçıq cümlə də ifadə məqsədinə əsasən müəyyən bölgülərə ayrılır. Buraya intonasiya da daxil edilir. Yəni yarımçıq cümlələr də həm dialoq, həm də monoloq nitqində müxtəlif məqsədlər üçün istifadə

olunur. Həmin məqsədlər yarımçıq cümlənin bir sıra kommunikativ tiplərini əmələ gətirir.

Z.Budaqova yazır ki, “nəqli, sual və əmr cümlələri cümlənin ifadə məqsədinə və intonasiyaya görə növlərindən başqa bir şey deyildir. Cümlələri modallığa görə təsnif edərkən ifadə məqsədini deyil, fikrin ifadə tərzini əsas götürməliyik; yəni cümlədə söylənilən fikir nə şəkildə öz ifadəsini tapır? Ehtimal olunurmu, qəti şəkildə söylənilirmi, zəruridirmi, vacibdirmi?” [1, 146].

Nəqli cümlədən ibarət yarımçıq cümlələr. Məlumdur ki, nəqli cümlələr ən geniş yayılmış tiplərdəndir. Onlar məzmun və strukturca zəngindir. “Təkcə obyektiv gerçəkliyə münasibətdə məzmun tutumuna görə deyil, öz modal xarakterinə, yəni bu məzmunun real qiymətləndirilməsinə əsaslanan” [2, 164] bu tip cümlələrdə əks olunan informasiyalar (məlumatlar) təsdiq və inkarda reallaşır; yeni məlumat əldə olunur.

Yarımçıq nəqli cümlələr adi intonasiya ilə söylənilir. Məsələn:

– *Müəllimə barəsində danışmaq lazımdır. – Lazımdır yox, vacibdir!*

(Mir Cəlal).

I wonder if there is someone to give a ballot-paper to my mother? – Don't worry! She will be given!

İnkar cümlə-cavab kimi: *Is it going to rain? – I hope not.*

– *Deyəsən Qədiri çağırdılar, deyəsən ona nəyi isə tapşırdılar, təkid etdilər. – Deyəsən* (Mir Cəlal).

It seems that Gadir was invited and given a task, they insisted.

Yeah, it seems.

Nəqli təktərkibli yarımçıq cümlələrdə müəyyən bir rəy, fikir deyilir və yaxud nə isə barədə informasiya verilir. Bunların bir çoxu atalar sözü və hikmətli sözlərdən qurulur:

Qızı qoysalar öz kefinə ya zurnaçıya gedər, ya halvaçıya! (Mir Cəlal)

Sual cümləsindən ibarət yarımçıq cümlələr. Müxtəlif sistemli dillərdə cümlələrin yarımçıq növünün sual cümləsi şəklində olması təsdiqlənmişdir. Hər cür sual cümləsi nitqdə xüsusi aydınlaşdırıcı vəzifəyə malikdir. Bunlar dilin xüsusi leksik-qrammatik və intonasiya vasitələrinin iştirakı ilə nəyi isə dəqiqləşdirir, nə barədəsə öyrənməyə cəhd göstərir.

Bu cür sual cümlələri (The Interrogative Sentence) “bilmədiklərimizi öyrənmək və ya təxmini bildiklərimizi dəqiqləşdirmək məqsədilə” [3, 26] işlədilir.

Son illər dilçilər dialoq probleminə maraq göstərərək, həmçinin yarımçıq və təktərkiibli sual cümlələrinin dialoq nitqindəki spesifik xüsusiyyətlərini təyin etmişlər. Sual cümlələri nəqli cümlə bazası əsasında yaranır, transformasiya olunur, intonasiya cəhətdən fərqlənir. Sual intonasiyası intonasiya baxımından cümlənin morfosintaktik əlaməti kimi diqqəti çəkir.

Dialoq dilin sonradan qazanılan formasıdır [4, 7]. Dialoqun sual cümlələri açıq, alternativ, təhrik və ritorik səciyyəlidir.

Alternativ səciyyəli suallarda iki fikirdən birini müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək məqsədi güdülür. Belə suallar ingilis dilində, əsasən, iki və daha artıq ümumi sualdan ibarət olur və “or” (“və ya”) bağlayıcısı ilə əlaqələnir: – *Hər məxlunun bir xalığı olur, ya olmur?* – *Olur* (danışiq dilində); – *Onu gördülər, ya görmədilər?* – *Görmədilər* (danışiq dilində); – *Do you like tea or coffee?* – *Will the meeting start at five or at six?*

Xüsusi sual cümlələri ingilis dilində mübtəda və onun təyininə aid suallardan, həmçinin də qalan üzvlərə aid suallardan ibarət olur. Məsələn: – *Who told you this?* (subject); – *Who can speak English?* (subject).

Sual cümləsi nəqli cümlənin çevrilmə bazası əsasında yaranır, xüsusi intonasiya ilə ifadə olunur. Sual cümləsindən ibarət olan təktərkiibli yarımçıq cümlələr təkrar replikada meydana çıxır. “Təkrar – bu, şifahi nitq qaydaları əsasında yaranmış ikinci replikadır, söylənilən fikrə müqabil ekspressiv calara malik reaksiyanı, öz strukturuna əsasən əvvəlinci replikanın tərkibindəki elementlərdən birini əks etdirir və formal cəhətdən birinci replikadan asılı durumda olur” [5, 69]. Məsələn, təkrarlar aşağıdakı replikalarda özünü göstərir:

– Bizə mərkəzdən yazırlar.

– *Mərkəzdən?* (sualdan ibarət qeyri-müəyyən yarımçıq cümlə)

– Sanki böyük bir dünyanı mənə bağışladılar.

– *Sənə?* (M.İbrahimov)

Bu replikada “sənə” sualdan ibarət qeyri-müəyyən şəxslı yarımçıq cümlədir.

– Sözüünün yerini bilməyənin gərək dərşini verəsən.

– *Dərşini verəsən?* (sualdan ibarət müəyyən yarımçıq cümlə)

– Gözəl may axşamı idi.

– *May axşamı?* (sualdan ibarət şəxssiz yarımçıq cümlə).

– Dənizdə küləkdir.

– *Küləkdir?* (sualdan ibarət şəxssiz yarımçıq cümlə)

Təkrar replika elə ikinci replikalara deyilir ki, onların strukturunda birinci replikaya məxsus bu və ya başqa söz (birləşmə, cümlə) təkrarlanır

və beləliklə, hər iki replika bir dialoq vahidi əmələ gətirir. Təkrar replika özlüyündə yeni informasiya ötürmür, söylənilən fikrə qarşı danışanın münasibətini inikas etdirir, onun verdiyi qiyməti təzahür etdirir.

Azərbaycan dilində sual şəklində olan qeyri-müəyyən şəxslə cümləyə aid olan cümlə də sualdan ibarət olur. Suala qarşı sualla reaksiya bildirilir. Məsələn:

–Məndən inciməyiblər ki?

– *Nədən ötrü?* (İ.Şıxlı).

–Təzə çarpayı və əməlli-başlı yorğan-döşək veriblər, amma yata bilmirəm.

– *Niyə?* (İ.Şıxlı)

–Bəs şəriət müəllimindən qorxmursan? –Yox. –Bəs inspektordan necə? –Ondan da qorxmuram. –Bəs məndən? (İ.Şıxlı)

Dialoq və monoloq nitqində sual əsasında formalaşan cavab yarımqıq cümlələr mətndə “yeni”ni aktuallaşdıran vasitə kimi çıxış edir.

–Necə yaşayırlar? – *Yaxşı.*

–Haraları gözdilər? – *Dağları.*

Sual replikalarının qrammatik ifadə vasitələri sual əvəzlilikləri və replikanın birinci hissəsində işlənmiş dil vahidləridir. Məsələn:

– *Hara belə (...)*

Sən də belə?

– *Qızım, səhər-səhər hara belə?*

– Bəs İldırım Bəyazidin binası nə üstündə bərqərarlıdır? *Bəs Teymurun səltənəti?! (İ.Hüseynov)*

–Əsgərlər acizdirlər?

– *Necə?! Dünyaları fəth edən əsgər?! (İ.Hüseynov).*

–Teymurun hüzurundakı Fəzl müridi kimdir? *Mənsəbi, adı?* (İ.Hüseynov)

–Elə adamların adlarını gizlin saxlayırlar.

– *Dost Əmin Məhrəmdən də?* (İ.Hüseynov)

–Elm öyrənirlər.

– *Sənin təklifinlə?* (İ.Hüseynov)

–Şamaxıda, Bakıda, Şəkiddə, Dərbənddə əsnaf əhlinin hamısı və Fəzl müridləri ilə üns bağlayan rəiyyətin də hürufi elmini tədris edir.

– *Rəiyyətim də?! (İ.Hüseynov)*

İbrahim diksindi.

– *Bəşəriyyəti bəşəriyyətə?! (İ.Hüseynov).*

–Cənnət bizim öz dünyamızdır.

– *Yəni harda?!.. (İ.Hüseynov).*

Sual mənasında işlənmiş bu örnəklər kommunikasiya prosesində təzahür etdikləri məzmununa əsasən bir-birindən seçilir. Bəziləri cavab almaq üçün işlənmiş, bəzilərinə isə danışan öz müsahibinə istehza ilə yanaşmışdır.

Müəyyən şəxsi cümlələrdən ibarət sual cümlələrinin cavabı yarımçıq şəkildə olur. Məsələn:

–“Başxanım” çalımı səndən ötrü? – *Çal* (İ.Hüseynov)

–Elə burdan da qulaq asaram.

– *Niyə burdan?*

–Özüm də bilmirəm, Tapdıq... Cümrüyə baxanda adam birtəhər olur.

– *Nə təhər?*

– *Belə...vahimələnən kimi...* (İ.Hüseynov)

Bir xeyli matdım-matdım hacıya baxdılar: – *Yenə?!* (İ.Hüseynov)

–Nə üçün yığışlıblar?

Gövhərşah sakitcə dedi:

–Silah istəyirlər, şahım.

– *Silah?!* (İ.Hüseynov).

Əgər biz vədimizə əməl etməyib, Fəzlin səlamətliyini qorumasaq, hurifilər bizdən dönərlər, şahımın səkkiz ildə zəhməti və siyasəti bəhrə verməz, Təbriz xətti ilə birgə cəmi Azərbaycan və o cümlədən Şirvan da Miranşaha qarşı hürufi bayrağı altında ittifaq bağlayanların ixtiyarına keçər.

– *Şirvan da?!* (İ.Hüseynov)

–Deməli, silahı da məxfi verməliyik – *Bəs bu izdiham?!* (İ.Hüseynov)

–Təslim hökmü çıxarıblar.

– *Nə haqda?* (İ.Hüseynov)

Müasir Azərbaycan dilində da//də ədatı, adətən, təktərkibli sual cümlələrində modal sözlərlə birlikdə konfigurasiya yaradır. Məsələn:

–İşim çox olu – *Yəni axşamlar da?* (İ.Hüseynov). –Onlara kömək edirlər. – *Məgər sən də?* (İ.Hüseynov).

Beləliklə, tədqiq olunan dillərdə yarımçıq sual cümləsinin iki növü özünü göstərir: 1) yarımçıq sual cümləsi sual əvəzlilikləri bazasında yaranır; 2) yarımçıq sual cümləsi əsas cümlənin bu və ya başqa üzvü əsasında qurulur.

Əmr cümləsindən ibarət yarımçıq cümlələr.Bu tip yarımçıq cümlələr danışan şəxsin fikirlərini, arzu və istəyini, işə, hərəkətə

münasibətini müxtəlif çalarda ifadə edir. Belə cümlələrin quruluşu cümləyən və təktərkiibli ola bilər.

V.N.Fransis feilsiz əmr cümlələrinin quruluşunu ənənəvi olaraq araşdırır. O, «Your attention, please!» qəbildən olan cümlələrdə feilin buraxılmasına baxmayaraq, onun gizli formada dərk edildiyini göstərir [6].

“İradi cümlə probleminin bir hissəsi” [7, 75] olan bu formaların cümlə statusu da qazanması təzadıdır. Amma bu ziddiyyətli fikirlərə qarşı türkoq N.K.Dmitriyevin fikirləri tutarlıdır: «Cümlə öz içərisinə ancaq o sözləri daxil edə bilər ki, qarşılıqlı məntiqi əlaqələrinə görə hər hansı bir hökm ifadə edir, yəni onlarda hər hansı bir yeni bitmiş fikir, yaxud əqli nəticə olur» [8, 202].

K.Həbibovanın fikrincə, “feilsiz əmr cümlələri istək və xahiş deyil, daha yüksək iradi impulsu müşayiət olunan əmr bildirir” [9, 105].

Təsiri güclü olan əmr cümləsinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri emfatik sərəya və emfatik intonasiyaya malik olmasıdır, onun qısa və yığcam olması da əsas şərtlərdəndir. Bununla bağlı olaraq, bəzən feil olmayan, başqa nitq hissələrinə aid söz və ifadələr də əmr cümlələri əmələ gətirə bilər, həm də əmr cümlələrində bu və ya digər cümlə üzvünün ellipsisi təbii hal hesab olunur. Mövqeyinə və bəzi digər əlamətlərinə əsasən, yarımçıq əmr cümləsi yarımçıq nəqli və sual cümləsindən seçilir. Hər şeydən öncə, bu fərq özünü onda göstərir ki, yarımçıq əmr cümlələri monoloji şəraitdə yaranır. Belə cümlələrdə buraxılmış üzvü mövcud cümlələrin öz məzmunu ilə təyin etmək lazım gəlir. Yarımçıq nəqli, sual və nida cümlələrində isə buraxılmış üzv ondan öncəki cümlələrdə işlənmiş olur.

“Mətn yalnız həqiqəti əks etdirmir, eləcə də onun haqqında məlumat verir. Mətnin semantikasi nominativ və kommunikativ komponentlərdən ibarətdir. Mətnə dilin kommunikativ və koqnitiv əmr funksiyaları kəşifir” [10].

Yarımçıq əmr cümlələrində təşviqedicilik cəhəti çox olur. Bu cür cümlələr bu və ya digər şəxsi müəyyən bir iş görməyə məcbur edir.

Əmr cümləsinin xəbəri əksər hallarda feilin əmr şəklində işlənir. Belə xəbərlər nə zaman buraxılsa, o zaman elliptik əmr cümlələri meydana gəlir. Məsələn: – *Mənə bir stəkan kofe!* – *Uşaqlara yemək!* – *Mənə bir qurtum su!* (burada vermək, gətirmək-əmr şəklində olan feili xəbərlər buraxılmışdır).

Danışıqda, dialoqlarda bu tip cümlələrdən çox istifadə olunur: – *Öp deyirəm sənə!*

– *Get deyirəm sənə!*

– *Səni telefona!*

– *Telefona!*

– *Sizə belə mənim canım qurban! Ay belə sizə mən qurban!*

Əmr cümləsinin xəbəri buraxılır. Bununla, bir tərəfdən, sözə qənaət edilir, digər tərəfdən, əmr tonu bir qədər də qüvvətlənmiş olur. Bəzən əmr cümlələrində xəbərin düşməsi yüksək əhval-ruhiyyə, təntənə və başqa hissləri ifadə etməyə xilmət göstərir [11, 461].

İngilis və Azərbaycan dillərinin əmr cümlələrində, adəti üzrə, mübtədadan istifadə edilmir. Məsələn: “Show him some more of your pictures,” she said. (S.Maugham).

Bəzən danışıda ingilis dilində əmr cümlələrinin əvvəlində olam feil düşür, yəni cümlə ellipsisə uğrayaraq yarımçıq cümlə şəklini alır. Məsələn: “Don’t say a word,” she said quickly... (Don’t say) “*Not a single word!*” (A.J.Cronin); (Don’t say) “*Not a word of explanation or regret*” (S.Maugham).

Come here! Open your books, please!. Let him close the door! Let us begin our lesson! (danışiq dilində)

Camaat hiddətlənmişdi: – *Bu saat iclasdan çıxmalıdır! – Bu saat!* (Mir Cəlal)

Belə cümlələr də, yuxarıda deyildiyi kimi, işləkdir, effektivdir və kommunikasiya prosesində fəaldır.

Nida cümləsindən ibarət yarımçıq cümlələr. Nida cümlələri söyləmin məqsədini deyil, danışanın emosional-ekspressiv durumunu əks etdirir, prinsip etibarilə, özlərinin kommunikativ-məqsəd təyinatlarını dəyişmədən nəqli və sual cümlələri də nida cümləsi ola bilər.

O.Belyayev nida cümlələrindən ibarət yarımçıq cümlələrin emosional nitqdəki rolunu yüksək qiymətləndirir [12].

Doğrudan da, nida cümləsindən ibarət olan yarımçıq cümlələr də rəngarəng emosiyaları ifadə edir. “Bu tip cümlələr leksik-qrammatik vasitələrlə formalaşan, ona müxtəlif duyğular; sevinc, qəzəb, təəccüb və s. verən nidalar və intonasiyadır” [13, 89].

– *What fine weather! –Necə də gözəl hava!*

– *How wonderful! –Çox gözəl!*

– *Hökmdar!.. Hökmdar, ölüm istəyirəm!.. Ölüm!..* (İ.Hüseynov)

Nida cümləsi şəklində olan yarımçıq cümlə nida intonasiyası ilə söylənilir: –Bəs, hara gedib, ağa? – *Qaçaq qovmağa!* (S.Rəhimov); –Nə

olar, Məmalik mülkünün yarısını Ərməğana verəndə? – *Hülakulara?* – *Nə üçün hülakulara, öz nəvələrinizə!* (S.Rəhimov).

Qeyd olunmalıdır ki, tarixi (qədim) cümlələr də yalnız bir informativ üzvdən ibarət olmuşdur, insanlar “Su!, Od!” və s. demişlər. Bu vahidlərdə məqsəd intonasiya vasitəsilə verilirdi. O üzvün adı çəkilirdi ki, informasiyanın əsas semantik yükü onun üzərinə düşürdü. Get-gedə feil + ad diferensiasiyası sadə cümlənin müasir tiplərinin yaranması üçün şərait doğurur. Feillərin avtonomiyasının güclənməsi onların təsriflənməyən növlərinin də əmələ gəlməsi üçün imkan verir. Bu isə artıq o deməkdir ki, düşüncədə, bunun ardınca isə dildə mücərrədləşmə artmışdır.

İngilis dilinin bu tip nida cümlələri xüsusi quruluşda özünü göstərir, bunlar nida sözləri ilə (what, how) əlaqələnir. Məsələn: – *How well he writes!* – O necə yaxşı yazır! – *What mistakes you make!* – Siz nə səhvlər etmişiniz? (danışiq dilində)

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində yarımçıq cümlənin kommunikativ tiplərinin müqayisəli tiplərinin təhlili qarşılaşdırılan hər iki dildə insan nitqinə, başqa sözlə desək nitqin ifadə olunma, səslənmə intonasiyasına görə nəqli, sual, əmr və nida cümlələrindən ibarət yarımçıq cümlələr şəklində təzahür etdiyini sərgiləyir. Hər iki dildə yarımçıq cümlələr məlumatvermə, soruşub-öyrənmə, məlumat vermə, tələb, təkib etmə məqsədləri daşıyaraq reallaşır. Hər iki dildə yarımçıq cümlələr dialoq və monoloq formasında gerçəkləşir. İngilis və Azərbaycan dillərində yarımçıq cümlənin nəqli, sual, əmr və nida cümlələri kimi kommunikativ tiplərinin nitqdə reallaşması arasında olan fərqlər həmin dillərin morfoloji və sintaktik quruluşunun müxtəlifliliyinə əsasən baş verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, III c., Sintaksis. Bakı: Elm, 1981, 443 s. (39)
2. Yusifov G.N. Azərbaycan atalar sözlərinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri: Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 1969, 208 s. (47)
3. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979, 348 s. (37)
4. Məmmədova R.M. Dialoji və monoloji nitqin psixoloji-lingvistik əsasları (Azərbaycan dili materialları əsasında): Filol. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2012, 26 s. (35)

5. Шведова Н.Ю. К изучению русской диалогической речи (реплики-повторы) // Вопросы языкознания, 1956, № 2, с.68-71 (145)
6. Francis V.N. The Structure of American English. New.York, 1958, 206 p. (156)
7. Ağayeva F. Azərbaycan danışiq dilində nominativ konstruksiyalar. Bakı: ADU nəşri, 1983, 97 s. (5)
8. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948,328 с. (89)
9. Həbibova K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlə. Bakı:Elm və təhsil, 2009, 192 s. (25)
10. Babaxanova K.E. Əmr cümlələrinin mətnyaratma funksiyaları (ingilis dilinin materialları əsasında): Filol. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2008, s.21 (11)
11. Bağırov Ə.A. Sadə cümlələrin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşri, 1975, 78 s. (12)
12. Беляев О.В. Неполные предложения в структуре теста (на материале французской публицистика): Дис. ... канд. филол. наук. Л., 1982, 200 с. (67)
13. Нурмаханова А.Н. Типы простого предложения в тюркских языках. Ташкент: Наука, 1965, 190 с.

Парвана Аббасова

**Коммуникативные типы неполных предложений
Резюме**

Эта статья рассказывает о коммуникативных типах неполных предложений. Согласно цели выражения и интонации неполные предложения разделены на следующие коммуникативные типы: декларативных, вопросительных, побудительных и восклицательных предложений. Каждый тип неполных предложений проанализирован на основе фактических материалов обоих сравненных языков. Способы формирования этих коммуникативных типов неполных предложений изучены в этой статье. Здесь также говорится о роли эллипсиса в этих предложениях.

Parvana Abbasova

The communicative types of the incomplete sentences

Summary

This article deals with the communicative types of the incomplete sentences. According to the purpose of expression and intonation the incomplete sentences are divided into the following communicative types: the incomplete sentences consist of the declarative, interrogative, imperative and exclamatory sentences. Each type of the incomplete sentences are analyzed on the basis of the factual materials of both compared languages. The ways of the formation of these communicative types of the incomplete sentences are studied. The role of ellipsis within these sentences are dealt as well.